

Bir Örnek Üzerinden Rik'a Yazı Karakterinin İncelenmesi** Betül Sayın**

Öz

“Bir Örnek Üzerinden Rik'a Yazı Karakterinin İncelenmesi” isimli bu çalışma, rik'a hurufatla ilgili bilgi sunmayı ve bir örnek üzerinden tespit edilen rik'a hurufat nevelerinin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır.

Osmanlı matbaacılığında nesih ve ta'lik yazı karakterlerinden sonra rik'a hurufat imal edilmiştir. Hakkak Haçık Kevorkyan, Mehmed İzzet Bey'in harfleriyle ilk olarak 18 puntoyu, ardından 36 puntoyu üretmiştir. Bir diğer hurufat yapımcısı olan Ohannes Mühendisyan uzun yıllar rik'a hurufat imaliyle uğraşmış ve 24 puntoluk harflerini hazırlamıştır.

Teotig'in *Dib u Dar* adlı kitabında, Kevorkyan'ın 18 punto ve Mühendisyan'ın 24 punto rik'a harfleriyle dizilmiş birer satırlık yazı örnekleri bulunmaktadır. Ancak bunlardan başka hakkak ve punto bilgisi bulunan rik'a hurufat numunelerine rastlanmamıştır.

Bu çalışmada, Ali Nazima'nın 1898'de Kasbar Matbaasında basılan *Risâle-i Ahlak* kitabında, hurufat birleşimlerinde oluşan boşluklardan faydalanılarak rik'a hurufat neveleri tespit edilmiştir. Bu harfler, bilgisayarda tasarım programları kullanılarak belirlenmiş ve

* Bu çalışma, yazarın sanatta yeterlik tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, İstanbul/Türkiye, bsayin@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6366-8978.

bir tablo oluşturulmuştur. Tespit edilen hurufat nevileriyle rneęi bulunan Kevorkyan ve Mühendisyan'ın rik'a satırları dizilerek benzerlik ve farklılıkları mukayese edilmiştir. Harf duruşları ve Őekilleri açısından Risâle-i Ahlak hurufatı Kevorkyan'ın 18 puntosuyla benzer bulunmuştur.

Hat sanatı açısından incelenen rik'a yazının, matbaada kullanımının araştırılması ve Osmanlı matbaasında muhtemel bir rik'a hurufat kasasında bulunan harf ve harf kombinasyonlarının ortaya çıkarılması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hat sanatı, Osmanlı matbaası, hurufat, yazı tipleri, rik'a.

A Case Study Ruq'ah Type

Abstract

“A Case Study Ruq'ah Type” aims to provide information about ruq'ah type and to reveal the ruq'ah type identified through a sample. In Ottoman typography, ruq'ah type was produced after the naskh and ta'liq. Engraver Haik Kevorkyan produced 18-point ruq'ah type for the first time by Mehmed zzet Bey's letters, followed by 36-point type. Another typeface producer, Ohannes Mühendisyan, has been engaged in ruq'ah type production for many years and has completed his 24-point letters.

In Teotig's book *Dib u Dar*, there are examples of one-line in Kevorkyan's 18-point and Mühendisyan's 24-point ruq'ah type. However, no samples with information about the typographer and point size other than these have been encountered.

This study identifies ruq'ah type characters by utilizing the gaps formed in the combinations of letters in the Risâle-i Ahlak, printed in 1898 at Kasbar Printing House by Ali Nazima. These characters were determined using design programs on the computer, and a table was created. The identified characters were compared with the ruq'ah lines of Kevorkyan and Mühendisyan, which have samples available, in terms of similarities and differences. In terms of the stance and shapes of the letters, the type of Risâle-i Ahlak was found to be similar to Kevorkyan's 18-point script.

The investigation of the use of ruq'ah type in typography and the determination of the letters and letter combinations possibly found in a ruq'ah type case in Ottoman typography make this study significant.

Keywords: Islamic calligraphy, Ottoman printing, movable type, typefaces, ruq'ah.

Giriş

Osmanlı topraklarında tekâmül gösteren bir yazı türü olan rik'a, hızlı ve pratik yazma ihtiyacından doğmuş divanî karakterinde bir yazı çeşididir¹. *Rik'a* (رِقه) kâğıt ve deri parçası demektir. Rek'a ise sürat manasına gelmektedir. Mahmut Yazır bu yazıya eskiden rik'anın çoğulu olarak rikâ² denildiğini bazılarının rukâ³ olarak okuduğunu fakat bunu yanlış bulduğunu belirtmektedir. Türkiye'de parça üzerine yazılan bir nevi yazı anlamında rik'a kelimesinin tercih edildiğini eklemektedir³.

Ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmeyen rik'anın 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Dulkadiroğulları döneminde kullanıldığı rivayet edilmektedir⁴. Rik'a, harflerin daha kolay ve süratli yazılabilmesi için divanî yazıdaki detayların kaldırılmasıyla meydana gelmiştir. Harekesiz bir yazı olup divânî harflerinin kavis ve meyilleri azaltılmıştır. Harflerin yuvarlaklığının az, düzlüğünün çok olması hızlı yazılmasını sağlamaktadır⁵.

Osmanlılarda 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra kullanılmaya başlanmış ve Divan-ı Hümâyûn'da kurallara bağlanarak bir karakter kazanmıştır. Günlük hayatta, mektuplarda, resmî yazılarda ve hükümet dairelerinde kullanılan yazı çeşidi olmuştur. Bâbîâli kaleminde geliştirilmiş ve Mümtaz Efendi tarafından ustalıklı üsluplaştırılarak bir ekol haline getirilmiştir⁶.

19. yüzyılda kabul gören Mümtaz Efendi rik'a üslubu; harflerde teferruat olarak görülen hareketlerden arındırılması ve birden fazla noktaların birleştirilmesi özelliklerini taşımaktadır. Galatasaray Sultanîsi'nde güzel yazı öğretmeni olan Mehmed İzzet Efendi, Mümtaz Efendi'nin ardından kesin kurallar ve ölçüler belirleyerek bu yazıyı düzenlemiştir. İzzet Efendi ilk zamanlarında Mümtaz Efendi üslubunda yazmış, 1873'lerden itibaren bu yazıyı daha ahenkli bir hale

1 Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 11-15.

2 Konumuz olan rik'adan, farklı bir yazı çeşidi olan rikâ' (رِقه) ise aklam-ı sittede sülüs yazıdan geliştirilen *tevki* yazı biçimindedir. Boyutları belirlenmiş küçük kâğıt ve parşömen parçaları üzerine yazılan rika' yazıya, hat icazetnamelerinde kullanılması sebebiyle *hatt-ı icaze* de denilmiştir. Muhittin Serin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri 2*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019, s. 170.

3 Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978, s. 140.

4 M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 2013, s. 46.

5 Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978, s. 140.

6 Muhittin Serin, "Rik'a", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008.

getirmiştir. Fakat bir görüşe göre bu ekolde, rik'anın hızlı yazılma özelliği bozulmuş ve Sami Efendi gibi Bâbîâlî ekolünde yazan hattatlar tarafından kabul görmemiştir⁷.

Muhittin Serin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri* kitabında rik'a ile ilgili bölümde İzzet Efendi'nin, Ali Paşa, Fuad Paşa ve Cevdet Paşa'nın yazıları üzerine inceleme ve tahlil yaptıktan sonra kendi üslubunu oluşturduğunu ifade etmektedir. Böylece harf bünyelerinin klasik oran ve ölçülerine oturduğunu, harflerin bodurluktan kurtulduğunu, dikey harflerin sola meylinin azaldığını ve kelimelerin geometrik düzen içinde yazılarak en güzel ahengin sağlandığını belirtmektedir. Sanat seviyesine yükselen İzzet Efendi rik'ası kabul gördükten sonra zamanla yaygınlaşmış ve Mümtaz Efendi rik'ası unutulmaya başlamıştır⁸.

Mehmed İzzet Efendi kendi oluşturduğu tarzda ayrıca celi rik'a yazmış böylece celi sülüs ve celi ta'lik gibi celi rik'a da kitabe yazılarında kullanılmaya başlanmıştır. Celi rik'a kitabelerden başka mezar taşlarında, tabelalarda, ilanlarda, gazete başlıklarında, afiş ve posterlerde de kullanılmıştır. Ayrıca Mehmed İzzet Efendi'nin rik'a harfleri matbaa hurufatı olarak hakk ve imal edilmiştir⁹.

1729'da başlayan Osmanlı matbaacılığında, 1928 harf inkılabına kadar olan zaman diliminde *nesih*, *ta'lik*, *rik'a* ve *kûfi* yazı çeşitleri hareketli harf sistemine uyarlanmıştır. Ana metinlerde nesih, başlık-alt başlık ve kalın yazılan metinlerde ise ta'lik, rik'a ve kûfi hurufat tercih edilmiştir. Ta'lik hurufat divan ve edebi eserlerin basımında kullanılması amacıyla üretilmiştir. Nesih ve nesihin hareketli ve kalın versiyonları Osmanlı matbaalarında en çok üretilen hurufat olmuştur¹⁰.

Nesih ve ta'lik hurufattan sonra rik'a hattı ile yazı karakteri ilk defa hakkak Haçik Kevorkyan tarafından imal edilmiştir. Ahmed Rasim İkdâm Gazetesindeki *Hatt-ı Kufi- Haçik Kevorkyan* isimli yazısında Kevorkyan'ın 18 punto rik'asını 1884 yılında -28 yaşında- vücuda getirdiğini ve bu zamana kadar rik'a hurufatın mevcut olmadığını belirtmektedir¹¹. Fakat bu yazısından iki yıl sonra Vakıf

7 M. Uğur Derman, "Mehmed İzzet Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

8 Muhittin Serin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri 2*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019, s. 792.

9 Senem Demirci, "Başlangıcından Günümüze Rik'a Hattı", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2019, s. 157.

10 Onur Yazıcıgil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729-1928)", (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Grafik Tasarım Anasanat Dalı, İstanbul, 2020, s. 33.

11 Ahmed Rasim, "Hatt-ı Kûfi – Haçik Kevorkyan", *İkdâm Gazetesi*, no. 9129, 18.8.1922, s. 3.

Gazetesinde yayınlanan *24 Punto Kûfî Yazı* isimli makalesinde Kevorkyan'ın rik'a hattı icat ettiğinde 24-25 yaşlarında olduğunu -1880-81'de- söylemektedir. Ayrıca Kevorkyan bu makalede, 18 puntoluk rik'a hurufatı Galatasaray Sultânîsi ve Darüşşafaka hüsn-i hat muallimi, Matbaa-i Osmaniye hattatı Mehmed İzzet Efendi'nin harfleri ile hazırladığını ve bu süreçte yaşadığı zorlukları belirterek, uzun mesaisinden bahsetmektedir¹².

Kevorkyan yine *24 Punto Kûfî Yazı* isimli makalede, 1917'de maarif nazırı Şükrü Bey'in teşvikiyle 36 puntoluk rik'a hurufu hakk ve imal ederek 4. Mecidi Nişanı ile ödüllendirildiğini, bundan bir sene öncesinde de 3. rütbeden Maarif madalyası aldığını belirtmektedir¹³. Fakat Onur Yazıcıgil *Arabic Typography: History and Practice* isimli kitapta yazdığı bölümde, tespit ettiği arşiv belgelerine göre Kevorkyan'ın 1911'de ta'lik ve nesih yazı karakterleri imalinde gösterdiği başarılarından dolayı 3. rütbeden Maarif nişanına¹⁴ ve 1914'te de Osmanlı matbaacılığında verdiği hizmet ve başarılarından ötürü 4. rütbeden Mecidi nişanına¹⁵ layık görüldüğünü ortaya çıkarmıştır¹⁶.

1917 tarihli Sabah Gazetesi'nde *36 Puntoluk Rik'a Harfleri* başlıklı ilanda, Kevorkyan'ın 36 punto rik'a hurufat ürettiği açıklanmaktadır (Resim 1)¹⁷. Yazar imzası bulunmayan bu ilanda, Osmanlı matbaa hurufatının ıslahı ve gelişimi için büyük hizmetlerde bulunmuş olan Haçik Kevorkyan'ın 36 puntoluk kalın (nesih) hurufat icat ettiği gibi aynı puntoda rik'a harfleri tertip ederek harflerin kalıplarını hazırladığı belirtilmektedir. Ayrıca bu tarihe kadar 24 puntodan büyük hurufat bulunmayan Osmanlı matbaacılığındaki bu eksikliği tamamlamak için gösterdiği hizmet ve başarılarından dolayı tebrik edilmektedir.

12 Reşat Ekrem Koçu, "Arab Asıllı Türk Harfleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Yayınları, 1959, s. 929. (Ahmed Rasim, "24 Punto Kûfî Yazı", *Vakit Gazetesi*, 13.08.1924)

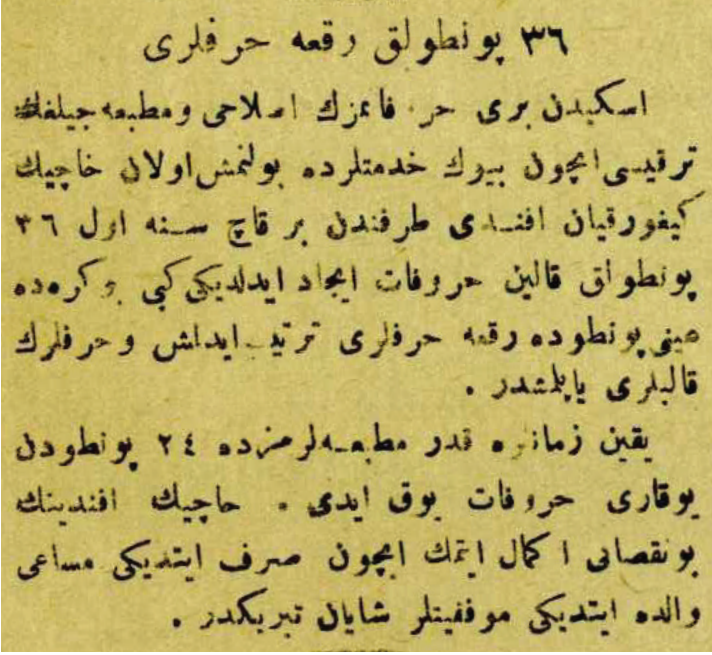
13 Reşat Ekrem Koçu, "Arab Asıllı Türk Harfleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Yayınları, 1959, s. 929. (Ahmed Rasim, "24 Punto Kûfî Yazı", *Vakit Gazetesi*, 13.08.1924)

14 OA, (i.TAL., 474/47)

15 OA, (i.TAL., BOX: 496/53)

16 Onur Yazıcıgil, "The Genealogy of Ottoman naskh printing types (1729 to 1928)" Titus Nemeth, *Arabic Typography: History and Practice*, İsviçre, Niggli Verlag, 2023, s. 204.

17 "36 Puntoluk Rik'a Harfleri", *Sabah Gazetesi*, no. 10092, 4 Rebiü'l-Evvel 1336 (18.12.1917).

Resim 1. Sabah Gazetesi'nde 36 punto rik'a hurufat ile ilgili bir ilan
(*Sabah Gazetesi*, no. 10092, 4 Rebiü'l-Evvel 1336 (18.12.1917))

Kevorkyan A. Rasim'in makalesinde, 18 punto rik'a hurufatı tamamladıktan beş-altı sene sonra Mühendisyan'ın 24 puntoluk rik'a hurufat hakkettiğini belirtmiştir¹⁸. Tetotig, *Dib u Dar* isimli kitabında Mühendisyan'ın 81 yaşında -1881'de- yapmaya başladığı bu rik'a hurufatı ölümünden birkaç gün önce -1891'de- tamamladığını söylemektedir¹⁹. Turgut Kut'un kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde Mühendisyan'ın ürettiği diğer yazı karakterlerinin yanında 24 punto rik'a hurufat kalıplarını da hazırladığı, rik'ası hariç diğerlerini

18 Reşat Ekrem Koçu, "Arab Asıllı Türk Harfleri", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 2, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Yayınları, 1959, s.929. (Ahmed Rasim, "24 Punto Kûfî Yazı", *Vakit Gazetesi*, 13.08.1924)

19 Teotig (Teotoros Lapçincian), *Ermeni Matbaacılık Tarihi Dib u Dar*, İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2012, s. 105.

Pars Tuğlacı da Mühendisyan'ın bu hurufatı 1891'de tamamladığını belirtmektedir. Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, no. 15/86 1991, s. 53.

Ayrıca Servet-i Fünun'da, yazar adı bulunmayan, 1891 tarihli *Mühendisioğlu* isimli makalede Mühendisyan'ın 78 yaşında olduğu halde nefis bir rik'a yazıyla meşgul olduğu belirtilmiştir fakat bu tarihte Mühendisyan 81 yaşındadır. "Mühendisioğlu", *Servet-i Fünun*, no. 5, 1891.

bir albüm halinde 1888²⁰ yılında II. Abdülhamid'e sunduğu belirtilmektedir²¹. Ayrıca bundan yıllar önce 1867'de Tasvir-i Efkâr'da *Havadis-i Halile – Payitaht* başlığı altında yayınlanan bir yazıda, rivayete göre Mühendisyan'ın bir takım gayet ince nesih ve bir takım da rik'a hurufat imal etmek teşebbüsünde olduğu kaydedilmektedir²².

Yazar ismi bulunmayan makalede ince yazı ile kitapların hacminin küçüleceğinden, matbuatın kâğıt masrafının azalacağı ve bu cihetle kitap basımının kolaylaşacağından bahsedilmektedir. Bununla beraber rik'a hurufat imalinin önemi şu cümlelerle ifade edilmektedir: “*Rik'anın güzeli ise hutut-u islamiyenin belki cümlesinden güzel ve mülkümüzde ekseriyetle müsta'mel olduğundan ondan dahi bir takım huruf bulunması elzem olduğu gibi sair yazılardan toplu olmak cihetiyle hurufu ne kadar küçük olsa yine kurşunları nesihe nisbetle daha tok olacağından ve kürsisi iktizasınca kelimeleri birbirinin üzerine binmek lazım geleceğinden hem harfleri nesihten dayanıklı olur. Hem de bir kitap rik'a ile basıldığı halde daha az kâğıt masrafıyla vücuda gelir*”²³.

A. Rasim *Hatt-ı Kûfi- Haçik Kevorkyan* isimli yazısında, Mühendisyan'ın 24 punto rik'asının hattatı olarak, merhum M. İzzet Efendi'yi işaret etmektedir. Ayrıca Kevorkyan'ın 18 puntosuna nisbetle biçimsiz, adeta gayr-ı matbu olarak görüldüğünü ekleyerek “*Haçik Efendi'nin 18 punto rik'ası tilmizi bulunmakla müftechir olduğum müşarunileyhe üstad-ı hattın namını teyit edecek derecede güzeldir*” demiştir²⁴.

20 M. Uğur Derman, “Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı Kitabı*, haz. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 97-118.

21 Turgut Kut, “Matbaa Hurufatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

22 *Tasvir-i Efkâr*, no. 451, 7 Ramazan 1283 (13.1.1867), s. 1.

23 *Tasvir-i Efkâr*, no. 451, 7 Ramazan 1283 (13.1.1867), s. 1.

24 Ahmed Rasim, “Hatt-ı Kûfi – Haçik Kevorkyan”, *İkdam Gazetesi*, no. 9129, 18.8.1922, s. 3.

Resim 2. 10 Mayıs 1928 Tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin ilk sayfasında üç farklı puntoda kullanılan rik'a hurufat²⁵

(Wikilala Veritabanı, wikilala.com)

25 Osmanlı matbaacılığında iki hakkakın üç farklı puntoda rik'a hurufat imal ettiği görülmektedir. Görseldeki üç farklı puntodaki rik'a hurufattan, harfler arasında bir mukayese yapılmadan sadece boyutları göz önüne alınırsa;

1. Başlıktaki kalın kısmın Kevorkyan'ın 36 puntosu,
2. Hemen altındaki ince kısmın ise 18 puntosu,
3. Altta iki sütun olarak dizilmiş kısmın ise Mühendisyan'ın 24 puntosu olduğu tahmin edilmektedir.

Risâle-i Ahlak Kitabı Üzerinden Rik'a Hurufat Sistemi

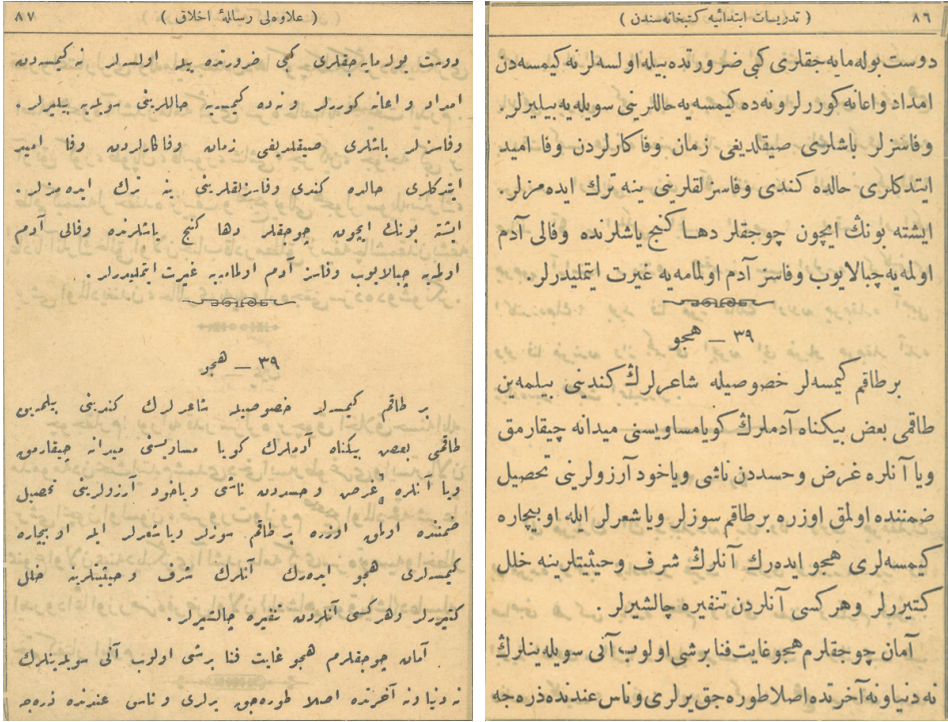
Osmanlı Matbaacılığında rik'a hurufat daha çok başlık, alt başlık ve bazen de ana metinlerde tercih edilmiştir. Günümüzde bir metinde bold olarak adlandırılan kalın yazılması istenen kısımlarda da Osmanlı'da rik'a hurufat kullanıldığı görülmektedir.

Talim-i Kıraat Tezhib-i Ahlak ve Islah-ı Nefs, Ahlak Müderrisi, Oku ve Risâle-i Ahlak gibi birtakım kitaplarda *Servet-i Fünun, Akşam, Cumhuriyet, Terakki, Çankaya* ve *Talebe Defteri* gibi bazı süreli yayınlarda uzun metinlerde rik'a yazı tipi kullanılmıştır.

Risâle-i Ahlak isimli eserin birçok farklı tarih ve formatta baskısı bulunmaktadır. İBB Atatürk Kitaplığı, Müteferriqa Veritabanı, Marmara Üniversitesi Nadir Eser Kataloğunda rik'a, nesih ve hem rik'a hem nesih yazı türüyle, hicri 1310, 1312, 1313, 1316, 1321 yıllarında 1892-1903 tarihli farklı baskıları tespit edilmiştir. Tespit edilen bu eserlerin görsel çözünürlüklerinin kaliteli olmamasından ötürü bir baskısı temin edilmiş, oluşturulan rik'a hurufat tablosu bu nüshadaki harflerden hazırlanmıştır.

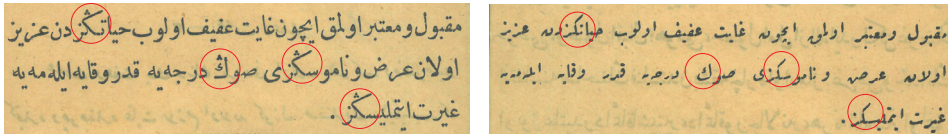
Temin edilen baskı 1316 (m.1898) yılında maarif nezaret celilesinin ruhsatıyla Bâbiâli Caddesi numara 25'te Kasbar Matbaası'nda basılmıştır. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane-i Müdür Muavini olan Ali Nazima'nın Tertib-i Cedid ilaveli *Risâle-i Ahlak* kitabının bu baskısı 13x19 cm ebadında olup dizgisinde rik'a ve nesih hurufat kullanılmıştır.

Çocukların rik'a ve nesih hatlarını birlikte okumaya alışmaları için tertip olunan kitapta, kırk madde olarak adlandırabileceğimiz; edep, kanaat, iki yüzlülük, haylazlık, sıhhat, sadakat ve ibadet gibi başlıklar bulunmaktadır. Bir sayfa nesih hurufat ile, diğer sayfada ise aynı metin rik'a hurufat ile dizilmiştir. Kitabın devamı da bu şekilde düzenlenmiştir. İlk sayfa sülüs besmele ile başlamakta ve on bir satırdan oluşmaktadır. Başlık veya bölüm sonu olmayan sayfalar on beş satırdan, içinde başlıkların bulunduğu sayfalar ise on üç veya on dört satırdan müteşekkildir. Rik'a hurufatlı sayfalarda satır başları ve sonlarında bulunan kelimeler nesih hurufatlı olan sayfalarla aynı yerlere denk gelmektedir. Kompozisyon ve satır düzeni, iki hurufatla da düzenlenen sayfalarda birebir örtüşmektedir.

Resim 3. Bir sayfanın nesih ve rik'a versiyonları

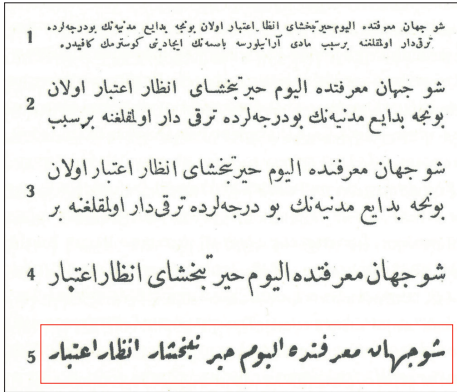
Osmanlıcada *sağır kef* olarak bilinen üç noktalı yazılan *kef-i nûnî* bu eserdeki nesih hurufatta kullanılmış fakat rik'ada kullanılmamıştır. Pratik yazma ihtiyacından doğmuş olan rik'a yazıda fazladan hareketlere yer verilmemesinin matbaa hurufatına da yansıdığı görülmektedir. Rik'a, hat olarak da matbaa hurufatı olarak da istisnaları dışında harekesiz yazılan bir yazıdır fakat nesihin hat sanatında genellikle harekeli olarak yazıldığı, matbaada ise harekeli ve harekesiz olarak iki türlü imal edilerek kullanıldığı görülmektedir.

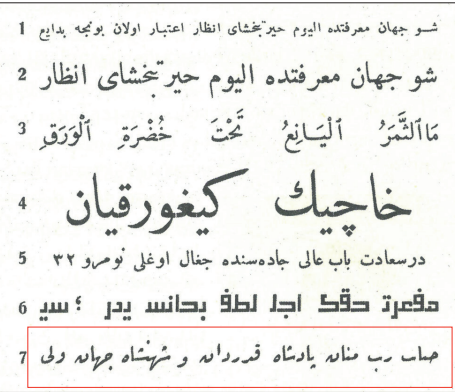
Resim 4. Nesih ve rik'a dizgide *kef-i nûnî*

Baskıda harflerin arasında oluşan boşluklardan yola çıkılarak rik'a hurufat neveleri tespit edilmiştir. Kitapta 322 adet hurufat (noktalı) kalıbı kullanıldığı belirlenmiştir. Bunların noktasız versiyonları 119 parça olup tabloda sunulmuştur. Ortaya çıkan 119 parça noktasız hurufatın tamamının, bütün noktalı ve hemzeli versiyonları hesaplanacak olursa 2000'e yakın bir sayı ortaya çıkmaktadır.

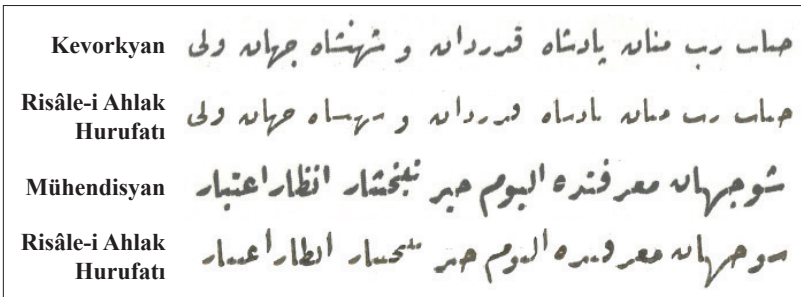
Risâlede kullanılan rik'a hurufatın punto veya hakkak bilgisine herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır. Teotig'in Ermeni hakkakları kaleme aldığı *Dib u Dar* isimli eserinde Kevorkyan'ın imal ettiği hurufat satırlarını içeren numunedeki hurufat ile bu kitabın hurufatı benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde Mühendisyan'ın da hurufat numuneleri bu kitapta bulunmakta ve Kevorkyan'ınkinden farklı olduğu görülmektedir. Bu yazı numuneleri kitaptaki hurufatla mukayese edilmiş, Kevorkyan'ın 18 puntoluk rik'asıyla birebir örtüştüğü, Mühendisyan'ın 24 puntoluk rik'asıyla özellikle bazı harflerde bariz farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Başta *şın*, *dal* ve *vav* harfleri Mühendisyan'da daha meyilli, *elif* daha kısa ve ortada *ayın* harflinin baş kısmının daha düz olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu yazı örnekleri, Risâle-i Ahlak kitabı rik'a hurufatının Kevorkyan'ın Mehmed İzzet Efendi harfleriyle ürettiği 18 puntoluk rik'a hurufatı olduğunu kuvvetlendirmektedir.

Resim 5. Mühendisyan'ın 24 punto rik'ası (Teotig, *Dib u Dar*, 2012, s. 104.)

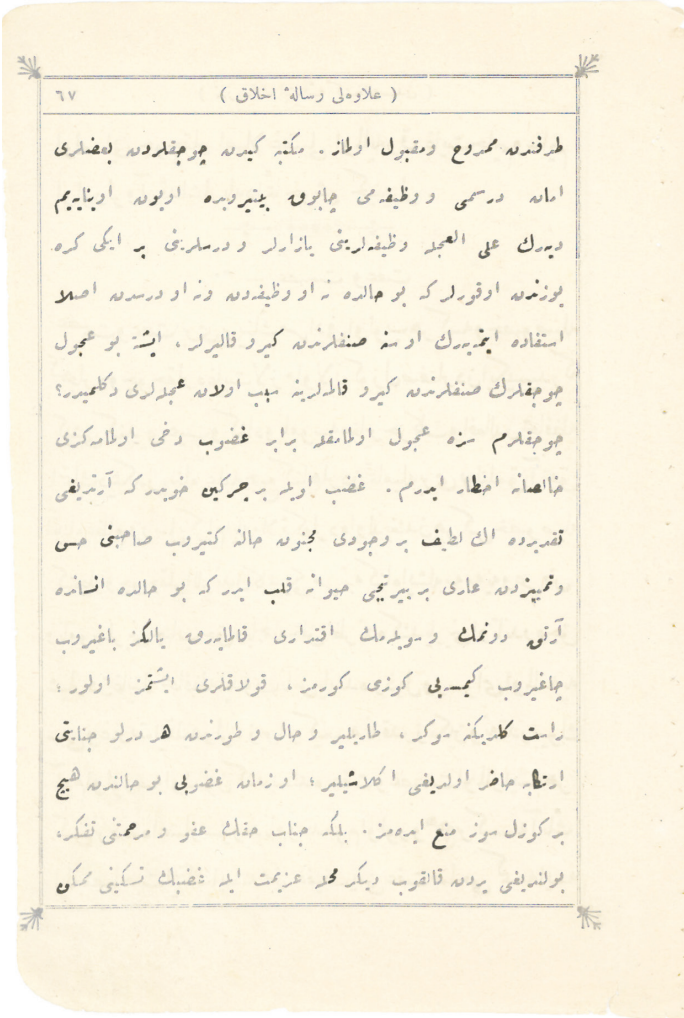
Resim 6. Kevorkyan'ın 18 punto rik'ası (Teotig, *Dib u Dar*, 2012, s. 115.)

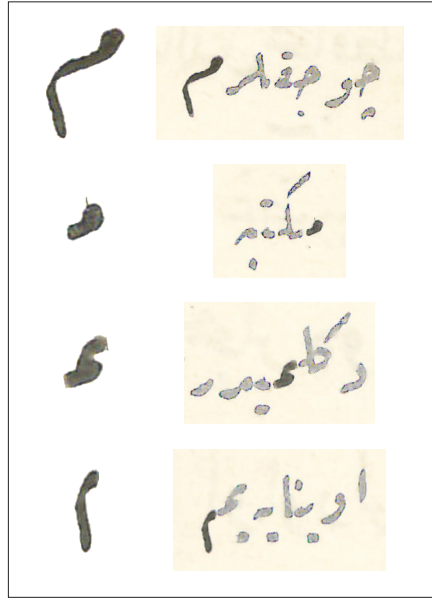
Resim 7. Kevorkyan ve Mühendisyan'ın rik'a hurufat numunelerinin Risâle-i Ahlak rik'a hurufatı ile Photoshop uygulamasında dizilmiş örnekleri

Risâle-i Ahlak Hurufatı	ا	م	ر	ه	و	ه
Kevorkyan	ا	م	ر	ه	و	ه
Mühendisyan	ا	م	ر	ه	و	ه

Resim 8. Kevorkyan hurufatını Mühendisyan'dan ayırıştıran ve Risâle-i Ahlak hurufatı ile benzerliği gösteren bazı harf örnekleri (*elif, ha, dal, nun, vav ve he*)

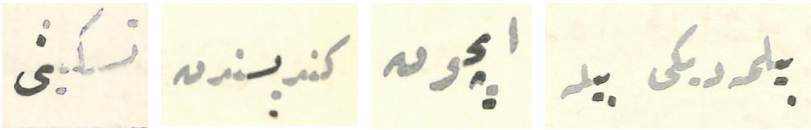

Resim 9. Risâle-i Ahlak kitabında kullanılan rik'a hurufat nevilerinin tespitinin bir sayfa üzerinde görünümü

Resim 10. Hurufat nevisinde *mim* harfinin yalın, başta, ortada ve sondaki kullanımını gösteren bir örnek

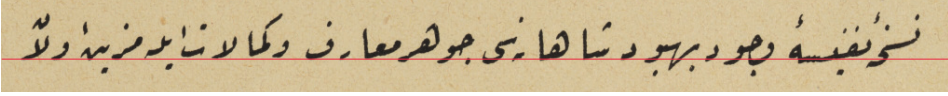
Bu hurufatta harflerin müstakil, başta, ortada ve sondaki hallerinin yanı sıra bazı harf birleşimleri de bulunmaktadır. *Sin* ve *sad*, *şın* ve *dat* gibi çanaklı harflerin başta ve ortada versiyonları olduğu, müstakil ve sondaki hallerinin olmadığı ve aynı çanağın ortak olarak kullanıldığı görülmektedir. Yani örneğin müstakil bir *sad* harfi ve ile şeklinde, sondaki bir *sad* harfi ise ve ile şeklinde oluşmaktadır. *Sin*, *şın* ve *dat* harfleri de aynı şekildedir. Ayrıca *mim* harfinin kuyruk kısmı da aynı mantıkta yani sonda *mim* birleşimlerinde kullanılmıştır.

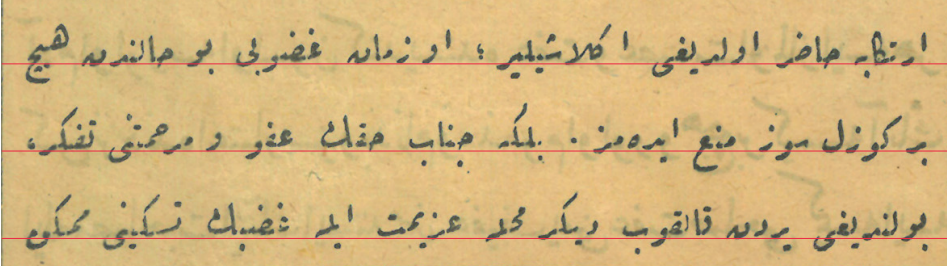
Resim 11. Noktaları farklı konumlandırılmış aynı harfli hurufatın iki farklı numune üzerinden görünümü

Noktalama işaretlerinin aynı harf birleşimlerinde farklı konumlardaki versiyonları bulunmaktadır. Ortada *sin* harfinin , , başta *be-be* kombinasyonunun , ve ortada *be* harfinin , şekillerinde iki versiyonları tespit edilmiştir. Alternatifleri olan *be*, *sin*, *şın*, *nun* ve *kef* harflerinin tek versiyonları tercih edilmiştir.

Rik'a hurufatın bazı hususlarda rik'a hattından farklılıklar gösterdiği gözlemlenmiştir. Rik'a hattı satır düzeninde çanaklı harfler (غ خ ح ج ج) ve *mim* (م) harfi hariç bütün harfler satır çizgisinin üstünde yer almaktadır. Satır çizgisinin altına düşmeyen *vav*, *ra*, *ye*, *nun* gibi bazı harflerin rik'a hurufatla basılan bu eserde satırın altına düştüğü görülmektedir.

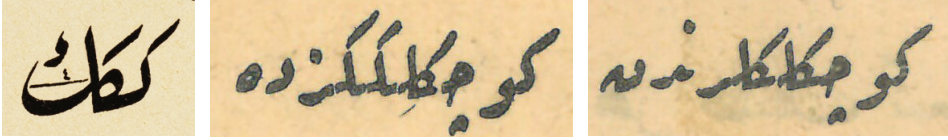

Resim 12. M. İzzet Bey'in el yazısında satır düzeni
(İÜNEK 90027, Hutut-u Osmani, yazı numuneleri, s. 30.)

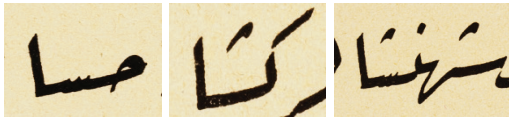
Resim 13. Hurufatta satır düzeni

Ayrıca rik'a hattında *kef* harfi kendinden sonra dikey harflerle birleştiğinde *كك* şeklinde yazılmaktadır. Fakat bu eserdeki rik'a hurufatta *kef* harfi kendinden sonra gelen başka bir *kefe* *ك* şeklinde birleşmektedir. Ancak diğer dikey harflerle rik'a yazıda olduğu şekilde birleşmektedir.

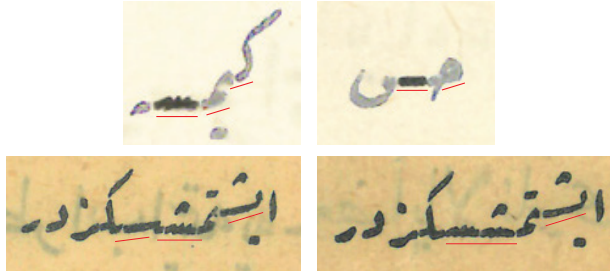

Resim 14. M. İzzet Bey'in harflerinde ve hurufatta *kef* harfinin dikey harflerle kullanımı

Sin harfinin dişli ve düz versiyonu, özellikle ortada bulunduğu şekiller, rik'a yazının meylinde daha düz olarak satıra paralel durmakta fakat baskıda harf aralarında oluşan boşluklar dolayısıyla çok dikkat çekmemektedir.

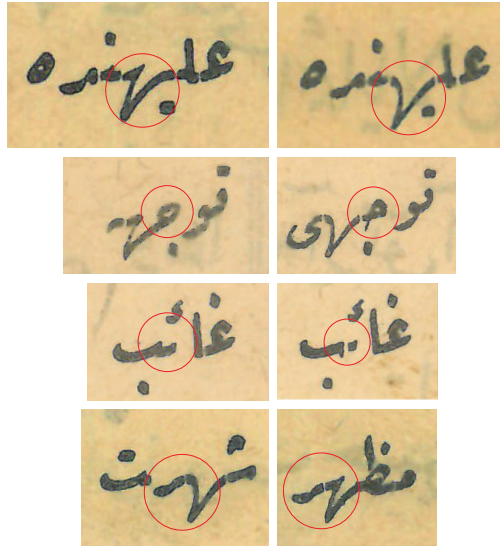

Resim 15. M. İzzet Bey'in *sin* harfleri

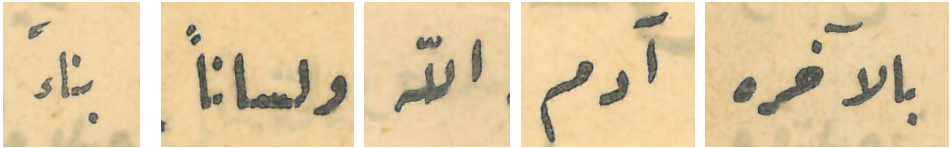

Resim 16. Hurufatta ortada *sin* harfindeki meyil tutarsızlıkları

Bazı harf birleşiminde hatalı kısımlar karşımıza çıkmaktadır. Mürettip hatası, hurufat yetersizliği veya herhangi başka bir şey bunun sebeplerinden olabilir. Kitapta aynı kelimelerin hatalı birleşim olarak adlandırabileceğimiz farklı yazılımları da göze çarpmaktadır.

Resim 17. Hatalı birleşim örnekleri
(Sol kısımdakiler olması gereken şekilleridir.)

Resim 18. Rik'a hurufatlı sayfalarda tespit edilen hareketler
(çeker, şedde ve *tenvin*)

بخرده بیکی بهضری سبب برنامبه غضوب بپنردیکی اوقویوب منع ابرمن العبد عاری عجلری موضوع جناب الله
 کانهها دها برهوی بپنردیده یوسوسه بپنردیکی یلد طبیی ابرا بشقه ادبسنک یلر- باجمتدر بقمه اولور بخت اولدوب
 آج قانده بیبرده بناره فضوی قلب بر جووه کبی طبیتمره مصاحبندی هسنا- وبعتراب سبب مکتبه توبه وقبول
 جرمکن چوره جووقدرده کوچ اولور اتمه هس عاجز اجرا اولدانه عجزل جمدنه زوره جمع جمدنه جوات جووقدرده
 ناموس و شرف امانه امانه آرزوسنه آدم جفترند- بهضری ضائع اولان حاضر موضوع طرفندره درسده درسده
 آختره نفع جمدورده مرهتی برمالده جمدوح آرتیفی غضوب یرک قولغی وارد لافی اولدنه لطف وظیفه طرفندره
 تأسف لذائذی امان اولدانه سؤ مسؤلیت واما نالوق اولوب نالی اولدوره داعی مجازات هیچ هر درلو حالده آخز زمانه
 خالصانه اهدوه وظیفهده بعضی لطافت نورانی بنا علیه فامهمن بنا علیه برشی سنیه رونک عالمسی فقط اراده
 آتوه جووقدره اکلاشیلیر بر طاقم اقد وهدیه اهدوقه قانلارینه جابوق رفی جابوق رفی بلاخره شخص نقر عالم مسفره
 یاریکی حکم اولدوره کوچلرک ارتباب فکر دکل کالده کلرکنه ملوظلاری کچهک؛ کیری اولدومکزی دیرک رفی اترک
 آلاماز العبد عقوب قلب اصلا واصلا اولدنه اظانله اولان اظصوص بالجمد وبالجمد اوقورل وقبول زکی رونک
 انجم رسمی اسرارل اویاییم جمدوح مخصوصره دیکر محله جنوره مکتبه جووقدرم علی ولی نعمین جمل شکرلوه جووقدرده
 رونک طایبانه مثلا حقوی، حسدی هیرانه انه بکر؟ نهی ایدرکی آچی نعمین آیری اوکروپ طرفندره کولیکمی دکلمیر
 الکلی اوجهی صفلا سفیه بوزمه الکلی نه دنیا نه انسانک عفوتمره معاشره شامه انانه انانه بانده بانده
 تسکینی سکن نزل اترک صاحبی بگنبن برلسه علم وهنر ضنده توکنز ارمنه دانه دها کنج اوجهی
 خورده بخت هب برهی برم یسن یرا ایدندر بشیانه باجمتدر قیرده یلک باب دیرکی زوره اولوب آتی سولندرک
 نعم اولدنه معنی هبیکزی صوح دنا اولوب اتمائل اویایی بعضه خالصانه نعمینر بعضه صفلا صحت غائب بازارل
 غیرت بولنمدر باشمایانه آلمدر عامه کوردسک اکلاشیلیر کیمه هس ایشتمسکوز اولورس سبب بخت اشرت اکتریا
 طویاور تشکر صورتن نثیره ایشندر وعییزده طوره اشرها تحصیل تجویز دخیلکله بعضی قفیده ارتباب توکنز
 جناتی مصاحبی صفلا تشکر مناسبن ایشر وایشن ایشن کیتک ایشه ختم طبیعیه مکتبه مکتبه صافیتیلر وآخترمه
 قانلارینه اولریشی بهضری اچمیرک اولور اولور فقط برخطا اظطار طرفندره تریف قرقی راست تک ایده مزل
 کندرسنده اویاییم بقره اویاییم برهیزنه جبروی علمنده برهیزنه اچوره اچمه ایشرکی دیرک جبالوب وظیفه
 هیچ بیاره بر پیرتیی صیوان عقلیه کیده برشی ایدرم اچوره ایشرکی جبروی جبروی اچمیرک بتمدر مکله ایشر
 بعضی ایدرک وعییزده کیترکی طیشاری ایشرکی قانلیرل جرمکوه صافنوب کیمه اویاییم ونزیدی نصحت بزاره نصیح
 حفظ ایدوب حفظه وظیفه سزه مذموم معاقله اولان عزیز کیمیری ایشتمسدر راضی کدرسی حقیقی اولریشی

Resim 19. Tespit edilen hurufat nevilerinin 322 parçasının (noktalı) tamamının kelimeler üzerinde görünümü

Tablo 1. Risâle-i Ahlak kitabında tespit edilen 322 hurufat nevinden oluşturulan 119 parça noktasız rik'a huruat tablosu

		ا	ا	ب	ب	ا
	ب	ب	ح	ح	ح	ب
	ح	ح	ط	ط	ط	ح
	ط	ط	ع	ع	ع	ط
	ع	ع	و	و	و	ع
	و	و	ل	ل	ل	و
	ل	ل	م	م	م	ل
	م	م	ن	ن	ن	م
	ن	ن	ی	ی	ی	ن
	ی	ی	ع	ع	ع	ی
	ع	ع	ح	ح	ح	ع
	ح	ح	و	و	و	ح
	و	و	ی	ی	ی	و
	ی	ی	ن	ن	ن	ی
	ن	ن	ک	ک	ک	ن
	ک	ک	ط	ط	ط	ک
	ط	ط	ل	ل	ل	ط
	ل	ل	م	م	م	ل
	م	م	ن	ن	ن	م
	ن	ن	ی	ی	ی	ن

Sonuç

Osmanlı matbaacılığında nesih ve ta'lik yazı karakterlerinden sonra rik'a hurufat üretilmiştir. Rik'a hurufat üretiminin gerekliliği çeşitli nedenlerle ilişkilendirilmiştir. Rik'anın ince yazı olması sebebiyle kitapların daha küçük boyutta olacağı, dolayısıyla kâğıt masrafının azalacağı ve kitap basımının daha kolay olacağı düşünülmüştür. Aynı zamanda, nesih yazıya nispetle tok bir karaktere sahip olmasından dolayı rik'a hurufatın daha dayanıklı olacağı öngörülmüştür. Ayrıca hattatların dışında günlük hayatta herkesin yazdığı bir yazı çeşidi olması rik'anın matbaa hurufatı olarak üretimini önemli kılmıştır.

19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı'da rik'a yazıyı sanat seviyesine yükselten M. İzzet Efendi'nin yazdığı harfler, Haçik Kevorkyan ve Ohannes Mühendisyan tarafından matbaaya uyarlanmıştır.

İlk rik'a yazı tipinin 18 punto olarak Kevorkyan tarafından 1884 yılında hakkedildiği düşünülmektedir. Bu hurufatın imal edildiği tarihle ilgili çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Fakat Kevorkyan'ın kendi ifadesine göre, ürettiği 18 punto rik'adan 5-6 sene sonra Mühendisyan, 24 punto rik'a hurufat imal etmiştir. Teotig'in 1891'de Mühendisyan'ın rik'a harflerini tamamladığını belirtmesi, ilk rik'a hurufatın 1884 yılında imal edildiği görüşünü güçlendirmektedir.

Mühendisyan'ın rik'a hurufatını tamamladığı 1891 tarihinden 24 yıl önce, 1867 tarihli Tasvir-i Efkar gazetesinde, bu yazı tipi üzerine çalıştığı belirtilmekte dolayısıyla Mühendisyan'ın 24 punto rik'a hurufatı büyük bir gayret ve emek neticesinde tamamladığı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı matbaaları için en çok yazı karakteri üreten hurufatçı olarak bilinen Kevorkyan, sadece farklı yazı türlerinde değil, aynı zamanda büyük puntolarda da hurufat üretmiştir. 1917'de imal ettiği düşünülen 36 puntoluk rik'ası da bunlardan biridir.

Rik'a yazı karakterlerinden Kevorkyan'ın 18 puntosu ve Mühendisyan'ın 24 puntosunun sadece birer satırlık dizilmiş örnekleri bulunmaktadır. Bunun dışında, hurufat yapımcılarına ve punto bilgisi bulunan rik'a yazı karakterine dair başka örneklere rastlanmamıştır. Dolayısıyla rik'a hurufat ile ilgili araştırma yapılarak tarihsel bilgi ve özelliklerinin ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Rik'a hurufat nevelerinin tespiti için, ana metinde rik'a harflerin kullanıldığı *Tertib-i Cedid ilaveli Risâle-i Ahlak* kitabının yüksek çözünürlüklü taraması yapılmıştır. Kitaptaki rik'a dizgili 45 sayfa incelenmiş, hurufat nevelerinin dizgide oluşan boşluklarından faydalanılarak rik'a hurufat belirlenmiştir. Tespit edilen 322 hurufatın noktasız halleri 119 parçadan oluşmaktadır. Bu 119 parçanın

bütün harfleri ve harf kombinasyonlarının noktalı versiyonları hesaplandığında yaklaşık 2000 civarında hurufat olduğu tahmin edilmektedir.

Bu eserde kullanılan rik'a hurufat Kevrokyan'ın 18 puntoluk rik'asıyla; harflerin şekli, duruşu, meyilleri ve inceliği bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak Mühendisyan'ın başta *şın*, *dal* ve *vav* harflerinin daha meyilli, *elif*in daha kısa ve ortada *ayın* harfinin baş kısmının daha düz olması kitapta kullanılan hurufattan farklı bir görünüm sergilemektedir. Bununla beraber *ra* harfi ve *vav* harfinin kuyruk kısmı Mühendisyan'da daha kalın görünmektedir.

Tespit edilen *Risâle-i Ahlak* rik'a hurufatında;

- *Sad*, *dad*, *sin*, *şın* harflerinde baştaki hallerine ilave ortak olarak aynı çanaklar kullanıldığı ve *mim* harfinin kuyruk kısmının da bu şekilde uygulandığı,
- Ortada *sin*, *şın* harflerinin, *be-be* kombinasyonlarının, ortada *be* harfinin alternatif versiyonlarının bulunduğu,
- Satır düzeninde, ortada *sin* harflerinin meyillerinde ve *kef-kef* kombinasyonlarında rik'a hattından farklılıklar görüldüğü,
- M. İzzet Bey rik'asında kullanılan *tenvin*, *şedde* ve *çeker* işaretlerinin matbaa hurufatında da kullanıldığı,
- Noktalı harflerde aynı kombinasyonlarda noktaların farklı konumlarda bulunduğu,
- Bazı harf birleşimlerinde doğru versiyonları kullanılmasına rağmen hüs-n-i hat kurallarına uymayan hatalı kombinasyonları tespit edilmiştir.

Hat tarihinde hızlı ve süratli yazma ihtiyacından doğan rik'a yazı, tok bir görünüme sahip olması sebebiyle daha dayanıklı görülmüş, dolayısıyla kolaylık ve tasarruf sağlayacağı için Osmanlı'da matbaa hurufatı olarak üretilmiştir.

Kaynakça

Ahmed Rasim, “Hatt-ı Kûfî – Haçik Kevorkyan”, *İkdam Gazetesi*, no. 9129, 18.8.1922.

_____, “Hatt-ı Kûfî Haçik Kevorkyan”, *İkdam*, no. 9129, 18.8.1922.

Alparslan, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Demirci, Senem, “Başlangıcından Günümüze Rık’a Hattı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Derman, M. Uğur, “Mehmed İzzet Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

_____, “Yazı San’atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı Kitabı*, haz. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.

Gökbilgin, M. Tayyip, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 2013.

Koçu, Reşat Ekrem, “Arab Asıllı Türk Harfleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Yayınları, 1959. (Ahmed Rasim, “24 Punto Kûfî Yazı”, *Vakit Gazetesi*, 13.08.1924)

Kut, Turgut, “Matbaa Hurufatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

Mehmed İzzet - Hattat-İmam Tahsin, İstanbul, h. 1307 (1889-90), İÜNEK 90027.

Serin, Muhittin, “Rık’a”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008.

_____, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri 1*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019.

Teotig (Teotoros Lapçinciyen), *Ermeni Matbaacılık Tarihi Dib u Dar*, İstanbul, Bizzamanlar Yayıncılık, 2012.

Tuğlacı, Pars, “Osmanlı Türkiyesi’nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı”, *Tarih ve Toplum Dergisi*”, no. 15/86, 1991.

Yazıcıgil Onur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729-1928)”, (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Grafik Tasarım Anasanat Dalı, İstanbul, 2020.

_____, “The Genealogy of Ottoman naskh printing types (1729 to 1928)” Titus Nemeth, *Arabic Typography: History and Practice*, İsviçre, Niggli Verlag, 2023.

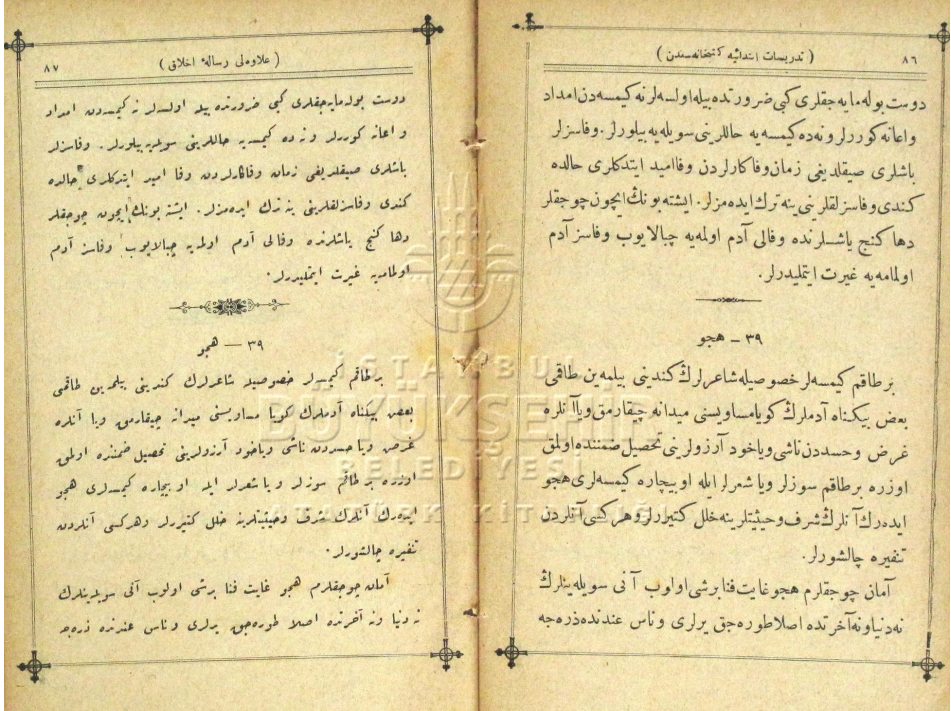
Yazır, Mahmud, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978.

“36 Puntoluk Rik'a Harfleri”, *Sabah Gazetesi*, no. 10092, 4 Rebiü'l-Evvel 1336 (18.12.1917).

“Mühendisöğlü”, *Servet-i Fünun*, no. 5, 1891.

Tasvir-i Efkâr, no. 451, 7 Ramazan 1283 (13.1.1867).

Ek: Risâle-i Ahlak Baskılarından Bazı Örnekler

Resim 20. 1310/1892 baskısı (nesih ve rik'a), İBB Atatürk Kitaplığı

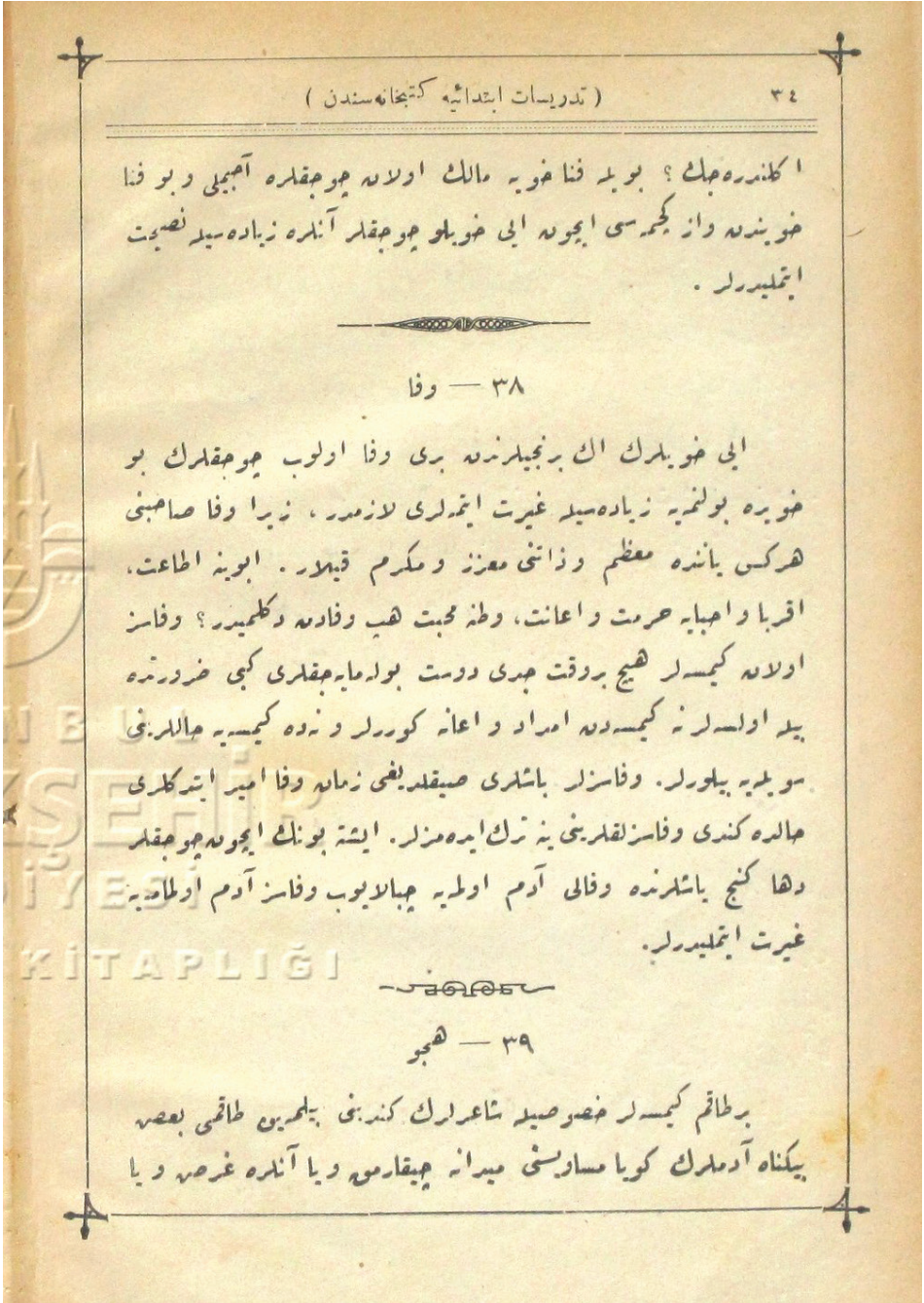
(تدریسات ابتدائیه کتبخانه سندن)

۴۶

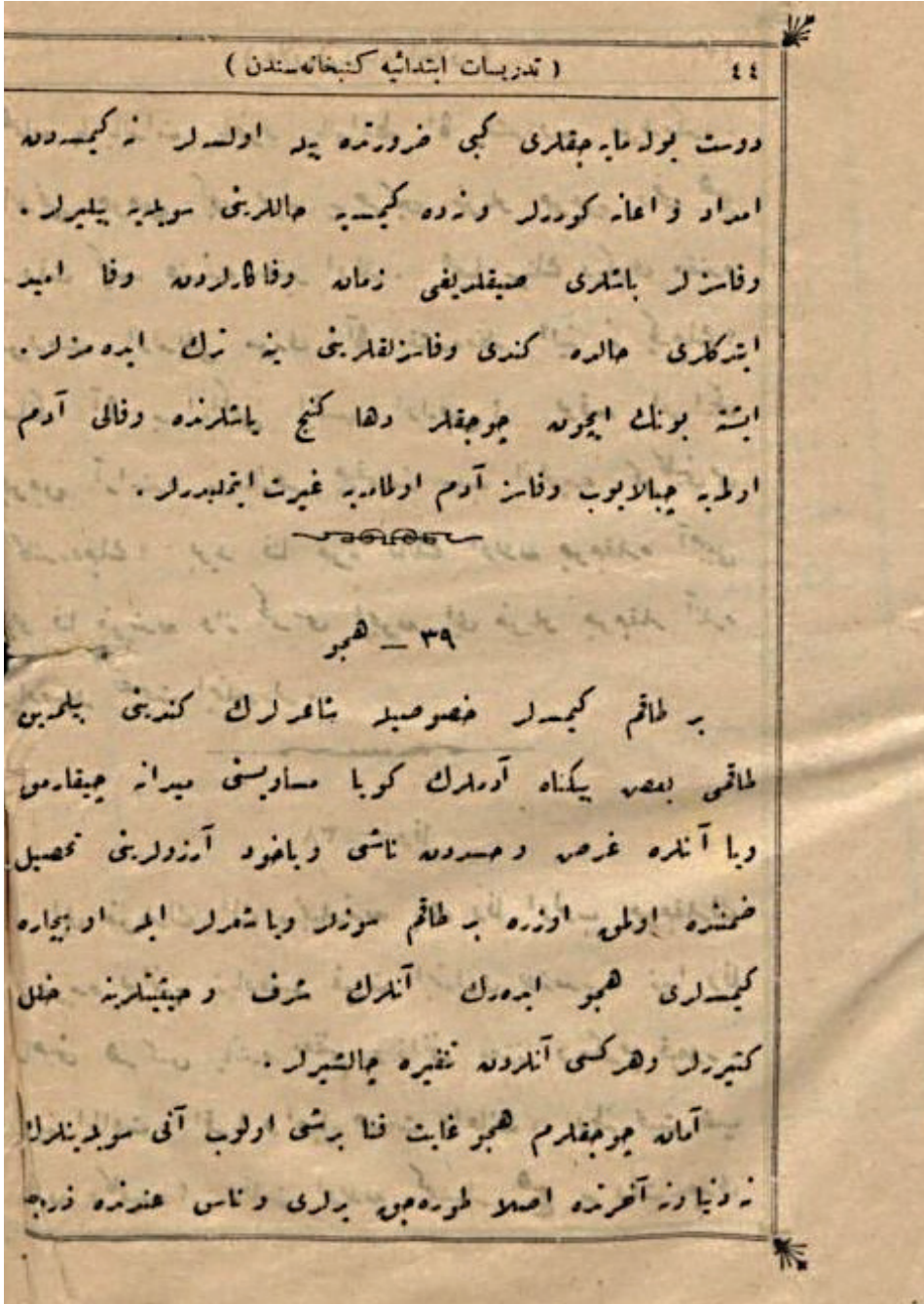
وفادن دکلیدر؟ وفاسز اولان کیمسه لر هیچ بر وقت جدی
دوست بوله مایه جقاری کبی ضرورتده بیله اولسه لر نه کیمسه دن
امداد و اعانه کورر لر ونه ده کیمسه یه حاللرینی سویله یه یلور لر.
وفاسز لر باشلری صیقلا دینی زمان وفا کارلردن وفا امید
ایتدکاری حالده کندی وفاسز لقلرینی ینه ترک ایده منزلر.
ایشته بونک ایچون چوجقاردها کنج یاشلرنده وفالی آدم
اولمه یه چبالایوب وفاسز آدم اولمامه یه غیرت ایتلیدر لر.

۳۹ — هجو

بر طاقم کیمسه لر خصوصیه شاعر لرك کندی بیله ین طاقمی
بعض بیکنه آدم لرك کویا مساو یسنی میدانه چیقار مق ریا آنره
غرض و حسد دن ناشی و یا خود آرزولرینی تحصیل ضمننده
اولق اوزره بر طاقم سوز لر و یا شعر لر ایله او بیچاره کیمسه لر ی
هجو ایده رك آنلرك شرف و حیثیتلرینه خلل کتیر لر
وهر کسی آنلردن تنفیره چالشور لر.
آمان چوجقارم هجو غایت فنا برشی اولوب آنی سویله ینلرك

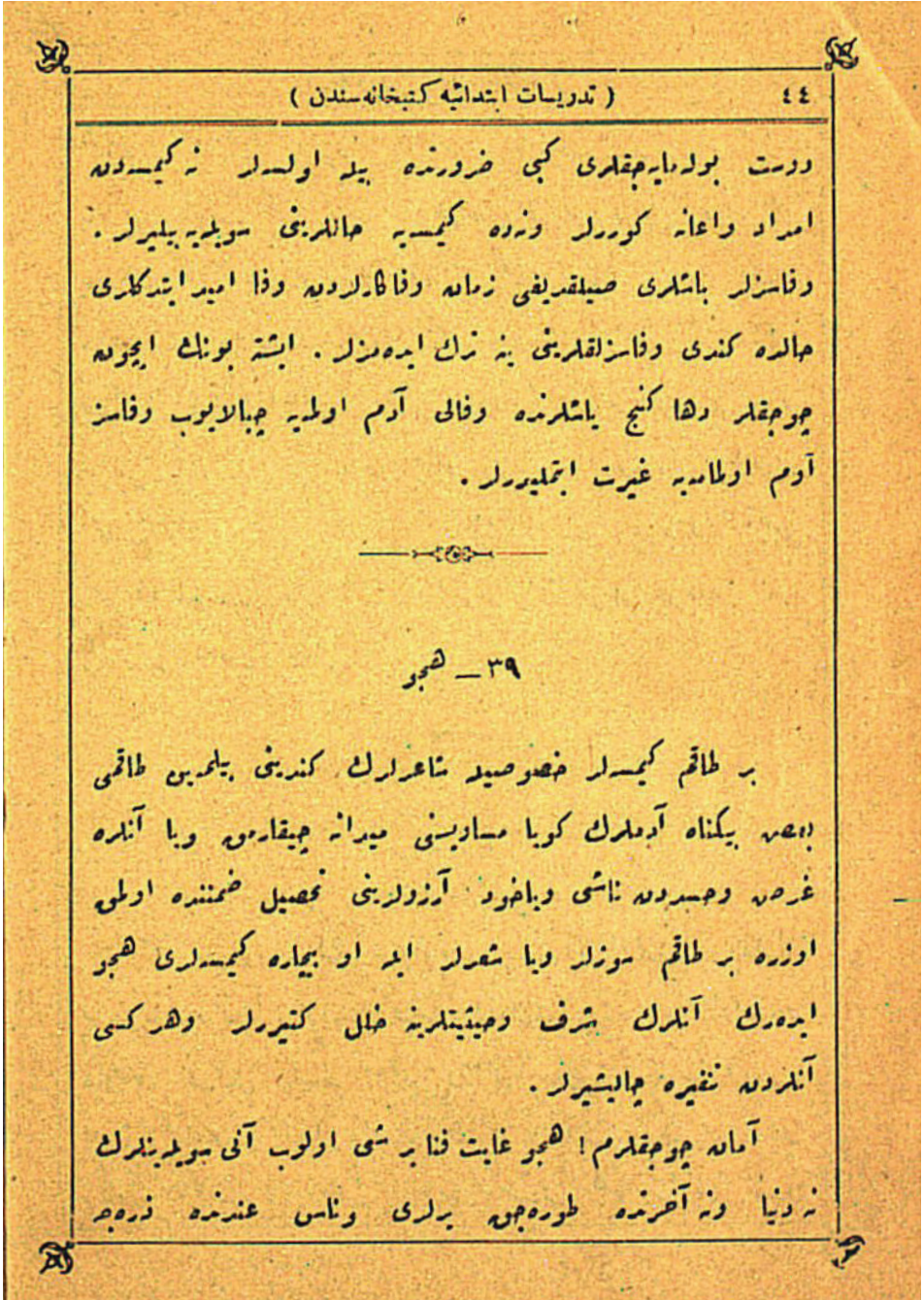

Resim 22. 1313/1895 baskısı (sadece rik'a), İBB Atatürk Kitaplığı,
M. Cevdet Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu K935

Resim 23. 1316/1898 baskısı (sadece rik'a),
Müteferrika Veritabanı, muteferriqa.com

Resim 24. 1321/1903 baskısı (sadece rik'a),
Müteferrika Veritabanı, muteferriqa.com

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.